

Gabriela RADU | Citatul omagial în traducere
 (Universitatea de Vest din
 Timișoara)

Abstract: (Reverential Quote in Translation) Memorable fragments found in translations contribute greatly to their expressivity, having the role of "compensating elements". In one chapter of his work, *Eminesciune*, G.I. Tohăneanu, says that writers often choose to show their respect and consideration for their remarkable predecessors by re-using of syllables, grammatical forms or poetic phrases of the past. This practice is used by professor Tohăneanu himself in various "reverential quotes". Following the professor's endeavor in translating the Virgilian *Aeneid*, we will try to highlight those words and phrases that were used by the translator as valuable poetical resources to enhance the Romanian version of the Virgilian text.

Keywords: translation, reverential quote, *Aeneid*, poetical resources.

Rezumat: Locurile memorabile descoperite în traduceri contribuie în mare măsură la gradul de expresivitate al acestora, având rol de "elemente compensatorii". Într-un capitol din lucrarea sa, *Eminesciune*, G.I. Tohăneanu arată că în creația unui scriitor poate fi deslușit un sentiment de venerație și de cinstire față de alți poeți de frunte, "prin însușirea și reluarea unor vocabule, forme gramaticale sau chiar îmbinări din recuzita limbajului poetic al vremii"¹. Faptul este confirmat și în traducerea profesorului Tohăneanu, prin numeroase "citate omagiale". Pe urmele profesorului, în tălmăcirea *Eneidei* vergiliene, vom încerca să aflăm cuvinte și expresii (re)cunoscute în literatura limbii române care au fost "alese" de traducător ca valoroase resurse poetice pentru a reda în limba română textul vergilian.

Cuvinte cheie: traducere, citat omagial, lexic, *Eneida*, resurse poetice.

"...Misiunea traducătorului nu constă în a reproduce nici a transforma elementele și structurile originalului, ci în a le capta funcția și a folosi asemenea elemente și structuri ale limbii proprii, care, atât cât e posibil, să reprezinte o contravaloare cu aceeași capacitate intelectuală și emotivă."² Printre elementele și structurile limbii proprii se numără și expresiile "atestare de tradiția poetică".³

Locurile memorabile descoperite în traduceri contribuie în mare măsură la gradul de expresivitate al acestora, având de cele mai multe ori rolul de "elemente compensatorii" cu un considerabil potențial stilistic. Însuși traducătorul epopeei vergiliene, G.I. Tohăneanu, a evidențiat numeroase "îmbinări, imagini și construcții" eminesciene (*tăpșan prăvălatic, mișcătoare singurătate, fulger încremenit, singurătate fecioară*) în opera sadoveniană.⁴

Pe urmele profesorului, urmând tălmăcirea *Eneidei*, vom încerca să aflăm cuvinte și expresii de referință, foarte cunoscute în literatura română datorită întrebunțării lor de către personalitățile poetice ale culturii limbii de receptare și care au fost "alese" de traducător pentru a constitui "locul memorabil" în care originalul latin se întâlnește cu poezia românească.

¹ G. I. Tohăneanu, *Eminesciune*, Timișoara, Editura Facla, 1989, p. 12.

² Zenon Klemensiewicz, *O sztuce tłumaczenia*, Wrocław, 1965, pp. 540-41 apud I. Kohn, *Virtuțile compensatorii ale limbii române în traducere*, Editura Facla, Timișoara, 1983, p.29.

³ M. Riffaterre, *Încercare de definire lingvistică a stilului*, în *Word*, 3, XII, 1961.

⁴ G. I. Tohăneanu, *Locuri eminesciene la Sadoveanu*, în "Expresia artistică eminesciană", Facla, 1965, pp. 132-209.

Chiar din primele versuri ale epopeii vergiliene, “*Karthago, [...] dives opum studiisque asperima belli;*” (Liber I, 13-14) selectăm unitatea lexicală, *dives opum*, o prelungire poetică a genitivului cu adjectivele relative, numitul genitiv de relație, folosit cu precădere cu cuvinte desemnând “abundența”, “plenitudinea” (*plenus, dives, abundans*) sau “lipsa”. Înlocuirea formei comune de ablativ (de relație) cu genitivul după adjective de către poetul latin ca resursă poetică găsește rezolvare deplină în versiunea românească. Traducătorul redă crâmpeliul latin păstrând tiparul sintactic original al structurii și, totodată, o îmbogățește cu prestigiul “ecourilor” poetice din poemul *Luceafărul* “Și mândră-n toate cele”. Iată versiunea tradusă: “Cartagina, bogată-n toate cele / Prea vajnică în râvna războirii”, (c. I, p. 33).

Tot în primul cânt, versurile “...manet alta mente repostum / iudicium Paridis spretaeque iniuria *formae*,” (Liber I, 26-27) sunt restituite în limba română prin: “Cuibează adânc în cugetu-i județul / Lui Paris, a frumuseții sale *haruri* / Nesocotite... (c.I, p.34). Prezența sintagmei *a frumuseții haruri* poate fi apreciată ca supratraducere dacă ținem cont de faptul că în versiunea tradusă apar două unități de traducere acolo unde, în original, nu este decât una singură, *formae*. Însă reflexia versului eminescian din *Călin (file din poveste)*: “*A frumuseții haruri* goale ce simțirile-i adapă” justifică versiunea traducătorului care optează pentru expresivitate poetică fără a altera prin aceasta intențiile poetului latin.

O traducere literală a pasajului vergilian “iam caelum terramque meo sine numine, venti, / miscere et *tantas* audetis tollere *moles*?” (Liber I, 133-134) ar putea fi: “îndăzniți, vânturi, să ridicăți *mase de valuri* atât de mari” (*moles*, is – “masă informă și confuză”). În versiunea românească, autorul redă unitatea de traducere menționată printr-o echivalență stilistică, respectiv o sintagmă proprie limbii de receptare dar care este, totodată, echivalentă semantic cu cea prezentă în originalul latin: “Voi cutezați a zădări pământul / Și cerul fără a mea-ncuviințare / *Noian de ape* ardicând” (c. I, p. 40). Ușor se poate recunoaște în fragmentul citat memorabila sintagmă eminesciană *noian de ape* din poezia *Rugăciunea unui dac*: “El singur zeu stătut-au nainte de-a fi zeii. / Și din *noian de ape* puteri au dat scânteii.”

“Deasupra: un podiș de selbe-n freamăt / Și-un codru negru *stă să se prăvale*” (c.I, p. 41) constituie varianta oferită de traducerea Tohăneanu versurilor vergiliene: “...tum silvis scaena coruscis / desuper, *horrentique atrum nemus imminet umbra*,” (Liber I 164-165) codrul negru amenință cu umbra-i înfricoșătoare. Traducătorul stabilește echivalența între unitatea de traducere din latină și cea din română, prin transpoziție, substituind elementul verbal *imminet* și complinirea modală a acestuia *umbra*, cu alt element gramatical, un indicativ urmat de o propoziție secundară construită cu conjunctivul – *stă să se prăvale*. Folosind echivalarea semantică, sensul enunțului din textul sursă nu este alterat în niciun fel, ci dimpotrivă, este îmbogățit prin întrebuițarea unui element înzestrat cu virtuți expresive întrucât este atestat de tradiția poetică: “Hai în codru cu verdeață / Und-izvoare plâng în vale / Stânca *stă să se prăvale* / În prăpastia măreață” (Mihai Eminescu, *Floare albastră*).

Dacă în exemplul anterior, traducerea rezulta în urma unei echivalențe semantice, în fragmentul următor “ductoresque ipsos primum, capita alta ferentis / *cornibus arboreis*, sternit...” (Liber I, 189-190), selectăm expresia *cornibus arboreis* cu privire la care semnalăm o echivalență formală corespunzătoare traducerii literale: “...pe cerbi i-așterne / Pământului, cei trei frunțași ai turmei, / Cu capetele mândre-ncununat / De *coarne rămuroase*” (c.I, p. 43). Pe lângă faptul că în privința formei și în cea a conținutului, cititorul de limbă română receptează același mesaj ca cititorul de limbă latină, în noul context oferit de traducere, acesta asociază și emoția trezită în conștiința sa de lirica eminesciană: “Cerbi cu *coarne rămuroase* / Ciute sprintene de munte.” *Povestea codrului*:

Adio. La Târgoviște și Împărat și proletar sunt poemele din care traducătorul *Eneidei* decupează următorul „loc memorabil”. În poezia lui Grigore Alexandrescu, din tabloul conturat printr-o acumulare progresivă de elemente constitutive⁵, expresia *azurele câmpii* apare în strofa „Urcând ale lor ramuri spre-azurele câmpii; / Aci plopii cu frunza o vale-nconronează; / Acolo se văd dealuri, ș-aici sălbatici vii. / Din coasta-acestor stânce, din vârful ăstui munte” iar în poemul eminescian o întâlnim în versul „Apare luna mare *câmpiilor azure*” (*Împărat și proletar*). G. I. Tohăneanu o folosește ca element constitutiv în realizarea unui fundal pentru zborul dinamic al unui vultur în descrierea unei practici augurale de prezicere a viitorului: „Nu de mult, un vultur, / Alunecând din slăvi, le risipise / Pe-azurele *câmpii*...” (c. I, p. 54). Versurile redau prima dintre cele două⁶ scene augurale prezente în *Eneida*: „*aetheria* quos lapsa *plaga* Iovis ales aperto / turbabat caelo;...” (Liber I, 394-395). Traducătorul nu optează pentru soluția facilei traduceri literale, ci acordă ablativului locativ din original - *aetheria plaga* („întindere cerească”) o sarcină poetică sporită în traducerea românească prin întrebuițarea unui „loc memorabil”.

Imaginile viitoarelor fapte de arme, Enea, eroul vergilian, le „...vede *șiruri-șiruri* / Icoana bățăliilor troiene” (c.I, p. 57), Din fragmentul original „...videt Iliacas *ex ordine* pugnas” (Liber I, 456), selectăm complinirea modală *ex ordine* redată de profesorul Tohăneanu prin îmbinarea lexicală *șiruri-șiruri*. Traducând unitatea lexicală *ex ordine* printr-o transpoziție, aurorul versiunii românești stabilește o echivalență paradigmatică pe care o capacitează expresiv prin apelul la conștiința lectorului de limbă română: visul sultanului din *Scrisoarea III*, în care i se dezvăluie acestuia imaginea simbolică a viitorului imperiu: “Și sub dânsul universul într-o umbră se întinde; / Iar în patru părți a lumii vede *șiruri* munții mari, / Atlasul, Caucazul, Taurul și Balcanii seculari;”.

Versurile “Și era una la părinți / Și *mândră-n toate cele*”, binecunoscute din portretul fetei de împărat din *Luceafărul* reprezintă, fără îndoială, un “loc memorabil”. Prin intermediul acestui element, traducătorul sporește expresivitatea traducerii: “Cu pas măreț spre templu se îndreaptă, / De-un lung alai de tineri cungiurată, / Regina Dido, *mândră-n toate cele*.” (c. I, p. 59) În textul latin “*regina ad templum, forma pulcherrima* Dido, / incessit, magna iuvenum stipante caterva.” (Liber I, 496-497), *forma pulcherrima* este un superlativ construit cu un ablativ al referinței. Traducătorul pătrează tiparul lexical din original, însă intensifică privința, *în toate cele*, în care există calitatea adjectivului *mândră*.

“O, Doamne sfânt, vorbesc și eu în dodii / Când te cobori să priveghezi prin zodii / La rânduiala *turmelor de stele*, / Ia seama și spre laudele mele, / Primește-mi fumul jertfei de mirodii...” (*Vorbesc și eu în dodii*, vol. Clepsidra), sunt câteva din versurile lui Vasile Voiculescu ce conțin o imagine dragă traducătorului care o valorifică în talmăcirea versurilor vergiliene: “...cât cerul / Își păstori-va *turmele-i de stele*” (c.I, p. 66) Dacă citim versurile vergiliene “...*polus dum sidera* pascet, / semper honos nomenque tuum laudesque manebunt” (Liber I, 608-609) observăm că unitatea de traducere corespunzătoare imaginii voiculesciene este *sidera*, “constelație”. Profesorul Tohăneanu operează aici traducerea printr-o sintagmă proprie limbii de receptare, mai mult, recognoscibilă cu ușurință în sfera literaturii de receptare, și totodată echivalentă semantic cu aceea din textul vergilian.

⁵ Vezi Ioana M. Petrescu, *Eminescu și mutațiile poeziei românești*, Editura Viitorul Românesc, București, 1998, p. 32.

⁶ Virgil, *Eclouges, Georgics, Aeneid*, Translated by H. R. Fairclough Revised by G. P. Goold, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1999, 12.244-60.

Tot în cântul I, Venus își trimite fiul, pe Cupidon, să sufle în trupul reginei Dido, o *tainică văpaie*: “Tu suflă-n trupu-i *tainică văpaie* / Și făr’ să simtă, strecură-i otrava” (c.I, p. 70). Versurile constituie traducerea crâmpeiului latin “*occultum inspires ignem fallasque neneno.*” (Liber I, 688). Echivalența lingvistică, mă refer la *occultum ignem*, este sporită expresiv prin întrebuițarea unei îmbinări lexicale prezente, din nou, în poezia lui Vasile Voiculescu: “Te mistuie iubirea? / Credeai că-i o păpușă, / Să-ți faci un joc cu toane, ca în copilărie. / Când ea-ți cerea o fire de salamandră vie, În *tainica-i văpaie* să arzi făr’ de cenușă.” (V. Voiculescu, *Sonet CLXXIII*).

Comparând două fragmente din cartea a III-a a epopeei, unul original și celălalt, tradus, remarcăm prezența unor metafore lexicalizate, recunoscute prin urmare, fie în proverbe, fie datorită unei asocieri care le intensifică expresivitatea: e vorba de *fugam tenuisse* din versul vergilian “...iuvat evassisse tot urbes / Argolicas mediosque *fugam tenuisse* per hostis.” (Liber III, 282-283) și *a-și tăia uliți*, echivalentă semantic și stilistic cu expresia *a(-și) tăia drum* (sau cale, cărare) - “a-și face loc îndepărtând obstacolele ce îi stau în cale” aflată în versurile traduse “...Bucuria lor e mare / Că din orașe pline de grecime / Au fost scăpat, tăindu-și *large uliți* / Prin mijlocul dușmanilor” (c. III, v. 507-508). În alt pasaj tradus de profesorul Tohăneanu, “Cu-asupra de măsură îi certarăm / Și *rupserăm* prin dușmani *large uliți.*” (c. IX, p. 445) corespunzător versului “*poenarum exhaustum satis est, via facta per hostis.*” (Liber IX, 356), efectul stilistic obținut prin juxtapunerea sau asocierea termenilor cu un pronunțat coeficient expresiv, adică de forma adjectivală mai puțin obișnuită, *large*, alăturată cuvântului *uliță* și formei de mai mult ca perfect analitic *au fost scăpat*, e potențat de prezența unui “loc memorabil”: “Durduind soseau călării ca un zid înalt de suliți, / Printre cetele păgâne trec *rupându-și large uliți*, / Risipite se-mprăstie a dușmanilor șiraguri, Și, gonind biruitoare, tot veneau a țării steaguri” (Mihai Eminescu, *Scrisoarea III*). De asemenea, sintagma discutată este aflată și în fragmentul din cântul al X-lea al traducerii românești “Acum de gloria străbună, haideți, / Să nu dați cu fugiții bir! / Cu fierul / Noi cată să ne *rupem large uliți*” (c. X, p. 493) corespunzătoare versurilor vergiliene “...ferro *rumpenda* per hostis / *est via.*” (Liber X, 372-373)

“Să fugi de-acest uscat, de-această parte/ A țărmlui ital, cu noi vecină, / Pe care, cu *talazuri răzvrătite* / O scaldă marea noastră.” (c. III, v. 714-717) sunt versurile traduse ce corespund următorului fragment vergilian: “has autem terras Italiqae hanc litoris oram, / proxima quae nostri perfunditur aequoris *aestu*, / effuge” (Liber III, 396-398). Am selectat de aici ablativul de agent *aestu* (“arșiță”, “valuri furioase”) pe care traducătorul l-a echivalat cu *talazuri răzvrătite*. Expresia din traducere, în care aflăm turcismul *talaz*, cvasisinonim, dar mai tânăr, cu *undă*, de origine latină, și cu *val*, împrumutat din slava veche a dobândit un prestigiu stilistic căci îl regăsim la Alexandru Macedonski în *Pădurea*: “Frumos e muntele ce-nalță spre ceruri fruntea lui semeață, Frumos e câmpul ce se-ntinde ca și o mare de verdeață, Frumoasă, marea liniștită sau cu *talazul răzvrătit*, Însă nimica cu pădurea nu poate fi asemuit.”

În pasajul următor, notăm prezența unei echivalări idiomatice, între unitatea de traducere sintagmatică *pendet ab ore* din versurile care evocă pătimirile Didonei: “...*pendetque* iterum narrantis *ab ore.*” și cea din versiunea tradusă, *atârnă de buza*: “Și iar *atârnă* toată – vai, nebuna! -/ *De buza* celui care povestește, (c. IV, v. 149-150) Randamentul stilistic al metaforei este sporit datorită asocierii din poezia eminesciană, *Atât de fragedă...*: “S-*atârnă sufletu-mi de ochii...*”

În fragmentul vergilian “...*mollisque fluentem* / fronde premit *crinem* fingens atque implicat auro,” (Liber IV, 147-148), frumusețea vizibilă a zeului Apollo cu care Enea este

asemuit, este sugerată prin descrierea părului său: "...*părul răurând*, cu moale / Cunună de frunziș și-l netezește" (c. IV, v. 273-274, p. 183) Din substanța limbii de receptare, traducătorul reușește să restituie în limba română sintagma *fluentem crinem* prin elemente care aparțin aceleiași clase morfosintactice și semantice. Totodată, prestigiul stilistic al expresiei *părul răurând*, pe care o aflăm prezentă în opera poetică a doi poeți români, compensează imposibilitatea de a recupera aliterația de efect din versurile originale. G. Coșbuc, *Crăiasa zânelor*: "A zânelor crăiasă / Venea cu *părul răurând*, / Râu galben de mătasă." Și, totodată Al. Macedonski, *Noaptea de septembrie*: "În jurul bărcii mele, un stol de nereide / Venea ca să se joace cu *părul răurând*".

Fragmentul următor surprinde momentul de cumpănă al lui Enea în care hotărârea de a părăsi Cartagina se împletește cu incapacitatea de a afla cuvinte consolatoare pentru durerea reginei Dido: "At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem / *solando* cupit et *dictis* avertere curas," (Liber IV, 393-394) Dacă urmărim traducerea românească "Deși ar fi dorit a ei durere / Cu *mângâioase* vorbe s-o potoale" (c. IV, v. 716-717, p. 196) remarcăm traspoziția operată de autor: schimbarea categoriei gramaticale a formei de gerundiv *solando* redat prin adjectivul *mângâioase*, termen înzestrat cu virtuți expresive și întâlnit la Budai-Deleanu, în *Țiganiada*, Cântecul a XII: "Pe cei mai încrezuți ai săi cheamă: Și cum să tâmplă pe rând le spune,: Cu *mângâioase* vorbe-i întramă".

Compararea textului latin "iam *mare turbari trahibus* saevasque videbis / conducere faces..." (Liber IV, 566-567) cu versiunea tradusă "...vedea-vei fulgerări de forțe / Și *marea frământată* de corăbii," (c. IV, p. 205) dezvăluie nu numai echivalența formală a sintagmelor nominale *mare turbari trahibus* cu *marea frământată de corăbii*, ci și încărcătura expresivă a sintagmei din limba de receptare datorată ecoului minulescian: "În țara mea, pe *marea frământată* / În aiurări de vânturi funerare, / Nu vezi plutind corăbii albe-n zare / Purtând pe bord plecații de-altădată!..." Ion Minulescu, *Sonet*.

Parcurgând versiunea românească "Se îndrepta Enea fără preget, / Croindu-și drum pe *apele-ncruntate*" (c. V, p. 219) versuri ce traduc textul "Interea medium Aeneas iam classe tenebat / certus iter *fluctusque atros* Aquilone secabat" (Liber V, 1-2) remarcăm o îmbinare lexicală care se detașează imediat prin sporul de expresivitate pe care îl propagă în text, *apele-ncruntate*, echivalentă sintagmei nominale latinești *fluctus atros*. Dicționarele românești nu trimit la "adevărate" semnificație a elementului "(în)cruntat". Profesorul Tohăneanu preciza: "Câtă vreme cutreieră, cald și ritmic, coridoarele trupului, izvorând din inimă, fîntîna vieții, „sângele” se cheamă în limba latină *sanguis*. [...] Când, prin silnicirea rânduielilor firești, scapă din trup, „sângele” devine, în latină, *cruor*, prezent în limbile neolatine doar prin derivate. Rezultă, de aici, că acolo unde limbile moderne dispun de un singur cuvînt, latina are două: *sanguis* și *cruor*, însemnând amîndouă „sânge”, dar după cum acesta din urmă își săvârșește sau nu funcția sa primordială, aceea de a asigura Viața. Căci, repet și stăruî, *sanguis* denumește sângele în circulația firească pe cărările trupului, în timp ce *cruor* „sângele vărsat” în afara trupului, prin violență, întâmplare sau neglijență.”⁷ Termenul latinesc înseamnă "însângerat", "păt de sânge negru", iar "(în)cruntate", în cazul de față când se dorește a fi echivalarea latinescului *atros* ("negru", "închis la culoare", "cumplit") amplifică dar și păstrează semnificația din originalul latinesc. Faptul că epitetul *încruntate* are aici sensul de "negru" este întărit și de prezența sintagmei la Vasile

⁷ G. I. Tohăneanu, "Poveștile sîngelui" în *Arca*, Revistă de cultură, Arad, Nr. 4-5-6/2006.

Voiculescu, *Lacul rău*: “Au pornit la iezer, unde Gheorghieș s-a dezbrăcat într-un luminiș, și-a lăsat grămadă straiete pe mal și, (fără să-și facă o cruce, a sărit în *apele încruntate*...”

„S-a dus amorul, un amic / Supus amândurora, / Deci cânturilor mele zic / Adio tuturora / *Uitarea le închide-n scrin* / Cu mâna ei cea rece, / Și nici pe buze nu-mi mai vin, / Și nici prin gând mi-or trece.” Nu întâmplător am rememorat versurile eminesciene din *S-a dus amorul*... În timpul jocurilor funerare organizate de Enea, episod cuprins în cel de-al V-lea cânt, numeroși eroi își arată virtutea în întreceri. Pe cei nenumiți, profesorul Tohăneanu, amintitor constant al poeziei eminesciene, îi socotește astfel: “...Mai vin și alții / Pe lângă ei, și-s mulți, pe care însă / *I-a înghițit, în scribul ei, uitarea*.” (c. V, p. 234). Este realizată astfel identitatea expresivă între textul original, “multi praeterea, quos *fama obscura recondit*.” (Liber V, 302) și cel tradus, fără ca sensul enunțului să fie alterat.

Versul vergilian “caeruleo *per summa levis volat aequora curru*,” (Liber V, 819) este restituit de către traducător cu “Zburând ușor în carul cel albastru, / El trece peste *frunțile de valuri*” (c. V, p. 262) Avem aici într-o relație de echivalență semantică, expresia *per summa aequora* și *frunțile de valuri* însă varianta de traducere se dovedește superioară celei originale, încărcată fiind de prestigiul textului eminescian: “Nourii tună, fulgeră și acopăr cu o perdea de fier Soarele aurit, și până ce vor fi ei tirani asupra *frunților de valuri*...” (Mihai Eminescu, *Geniu pustiu*).

În cântul următor, traducătorul mobilizează iar capacitatea expresivă a limbii de receptare pentru a dobândi un echivalent comparabil cu originalul. Din fragmentul “Așază chiparoși de-ngropăciune / În fața rugului, împodobindu-l / *Cu arme care fulgeră la soare*.” (c. VI, p. 282) construcția lexicală *arme care fulgeră la soare* reprezintă echivalarea sintagmei latinești *fulgentibus armis* din “...et feralis ante cupressos / constituunt, decorantque super *fulgentibus armis*.” (Liber VI, 214-215). Versiunea tradusă, justificată din perspectivă traductologică surprinde totodată lectorul cu o nouă trimitere către lirica eminesciană: “Printre stâlpii suri s-arată coifuri mândru așezate / Pe pletoase frunți divine - pavezi de-aur ridicare, / *Lănci ce fulgeră în soare*, arcuți ce se-ntind în vânt.” (Mihai Eminescu, *Memento mori*).

În fragmentul selectat din cântul al VI-lea, Didona, o umbră abia perceptibilă în Infern, se retrage la apropierea lui Enea “Așa cum la-nceput de lună nouă / Sau vezi, sau crezi că vezi, pe cerul nopții, / *Cum se ridică dintre neguri luna*” (c. VI, p. 295). Versurile constituie traducerea crâmpieiului vergilian “...qualem primo qui *surgere* mense / aut videt, aut vidisse putat *per nubila lunam*”. Momentul în care Enea zărește silueta abia vizibilă a Didonei provoacă cititorului o senzație de irealitate, redată printr-o epanortoză (aut videt, aut vidisse putat – “sau vezi sau crezi că vezi). Asocierea pe care poetul latin o face între regina moartă și luna învăluită “în neguri” (*per nubilam*) ce răspândește o lumină difuză este una extrem de subtilă. În românește, profesorul Tohăneanu, traduce cu fidelitate versul latin, și îi potențează totodată valoarea cu imagistica lunară eminesciană: “Și *din neguri*, dintre codri, tremurând *s-arată luna* (Mihai Eminescu, *Scrisoarea III*)

Derularea năvalnică de repetiții și aliterații din *Nunta Zamferei* în care sunt prezentate feluritele personaje din folclorului românesc este una familiară cititorului român: “Sosit era bătrînul Grui / Cu Sanda și Rusanda lui, / Și Ținteș, cel cu trainic ros, / Cu Lia lui sosit a fost, / Și Bardeș cel cu adăpost / Prin *munți sâlhui*”. În plan lexicografic, traducătorul *Eneidei* agreează termenii ce relevă universul legendei folclorice tradiționale, așa încât sintagma *munți sâlhui* își găsește “rostul” stilistic în fragmentul în care regina Amata, stărnită de Furia Alecto, năvălește afară din cetate pentru a-și ascunde fata, pe Lavinia, în

“munții frunzoși”: “Acolo fuge, ascunzându-și fata / În munții cei sălhui...” (c. VII, p. 349). Fragmentul tradus în românește corespunde versurilor originale din cântul al VII-lea al epopeii: “evolvat et natam *frondosis montibus* abdīt” (Liber VII, 387)

În urma confruntării dintre textul genuin “una *ingens* Amiterna *cohors* *priscique* *Quirites*” (Liber VII, 710) cu versiunea tradusă în românește “Cu el o dată, *roinicele stoluri*, / Bătrânii Curii vin din Amiternum;” (c. VII, p. 366) se constată realizarea unei echivalențe formale potențată de rezonanța registrului poetic eminescian: “Domnind semeț și tânăr pe *roinicele stoluri*, / Căror a mea ființă un semizeu părea, / Simțeam că universul la pasu-mi tresărea” (Mihai Eminescu, *Strigoii*).

Versul tâlcuit în românește, “*O ghioagă nestrujită*, numai *noduri*” (c. IX, v. 1279) este o fidelă și expresivă echivalare lingvistică a originalului latin, “*ille rudem* *nodis* et *cortice* *crudo* *intorquet...hastam*” (c. IX, v. 743). Derivatul adjectival alcătuit cu vechiul prefix slav “ne-“, *nestrujit*⁸ traduce adjectivul latinesc cu două terminații, *rudem* (de la *rudis* – “nelucrat”, “brut”, “necioplīt”) fiind determinarea atributivă a formei nominale *ghioagă*. Nu doar aerul vetust al lexemelor amintite l-au motivat pe traducător în alegerea acestora, ci și prestigiul lor literar: “Aveam falnic armăsar / Și o *ghioagă nestrujită* / Cu piroane țintuită, / Care când o învârteam / Proașcă prin dușmani făceam” (*Movila lui Burcel*, poezie populară culeasă de Vasile Alecsandri). De menționat, de asemenea, eficiența aliterăției în nazala „n”, prezentă în traducerea românească.

Momentul de cumpănă în care bătrânul rege Latinus, după ce a trăit în pace atâta vreme, e nevoit să decidă dacă pornește sau nu războiul este „surprins” pe chipul său „...sedet in mediis et maximus aevo / et primus sceptris *haud laeta fronte* Latinus.” (Liber XI, 237-238) Folosirea litotei, *haud laeta fronte*, pentru a exprima neliniștea unui rege ce a fost senin aproape întreaga viață, însă confruntat la bătrânețe cu o situație neobișnuită nu face decât să evidențieze dramatismul momentului. În traducere, litota nu este recuperată: „La mijloc șade regele Latinus / Cu *fruntea-nnourată*...” (c. XI, p. 539) dar traducătorul înzestreașă pasajul cu ecouri eminesciene: „Făcuți suntem / După asemănarea-acelui mare / Puternic egoist, carele singur / Înbrăcat în mărirea-i solitară / Ridică-n cer *innourata-i frunte*.” (Mihai Eminescu, *Demonism*)

Într-un fragment din cântul al XI-lea, Camila intră în luptă năvalnic în încercarea de a-l ajuta pe Turnus să-i înfrângă pe troieni: “est et Volscorum egregia de gente Camilla, / agmen agens equitum et *florentis aere catervas*.” (Liber XI, 432-433). Însoțită de cete de războinici, Camila dezvăluie o natură paradoxală, agresivă – *horrenda* (XI, 507) și îndrăzneță care inspiră *spectatorilor* concomitent, groază și admirație: “Din nobil sânge volsc, mai e Camila, / Ce-aduce stoluri de călări și-n cete / Tălpași în *zale lucii* de aramă.” (c. XI, p. 549) În traducerea românească, metafora vergiliană *florentis aere catervas* nu a fost recuperată, însă traducătorul a apelat la un “loc memorabil” ca modalitate poetică compensatorie: “Tot ce stă în umbra crucii, împărați și regi s-adună / Să dea piept cu uraganul ridicat de semilună / S-ambrăcat în *zale lucii* cavalerii de la Malta,” (Mihai Eminescu, *Scrisoarea III*).

Secvența războiului din *Scrisoarea III* este bine fixată în conștiința cititorului român. Pierderea bătăliei de către turci este descrisă printr-o enumerare rapidă a aspectelor luptei iar secvența finală încheie derularea *cinematografică* cu victoria românilor. “Risipite

⁸ STRUJÍ, strujesc, vb. IV. Tranz. (Reg.) 1. A curăța pene, ramuri, știuleți de porumb etc. de părțile nefolositoare, smulgându-le și îndepărtând aceste părți; a smulge anumite părți folositoare pentru a le utiliza. 2. A ciopli un material cu cuțitul, cu dalta, cu rindeaua; p. ext. a prelucra la strung, a strunji. – Din sl. stružiti. Sursa: DEX '98.

se-mprășteie a dușmanilor șiraguri, / Și gonind biruitoare tot veneau a țării steaguri,” (Mihai Eminescu, *Scrisoarea III*) Nu întâmplător regăsim în versiunea tradusă a *Eneidei* “ecoul” acestui episod eminescian folosit tot într-o secvență de război: “...Drum își taie / Rumpând ale dușmanilor șiraguri / Prin mijloc chiar, cu goana lui iuțită.” (c. XII, p. 616) Versurile corespund fragmentului vergilian, “*perque hostis, per tela ruit maestamque sororem / deserit ac rapido cursu media agmina rumpit.*” (liber XII, 682-683).

Ultimul pasaj în care profesorul Tohăneanu traduce epopeea latină onorând totodată poezii români și limba română îl aflăm în cântul final: “Asta spuse / Și-n vânăț giulgi chipu astrucându-și, / Cu-n geamăt lung se-ascunse-adânc în fluviu.” (c. XII, p. 627) Versurile reprezintă traducerea fidelă a fragmentului în care Iturna, acoperindu-și capul într-un gest funebru, acceptă ca iminentă moartea lui Turnus: “*tantum effata caput glauco contexit amictu, multa gemens, et se fluvio dea condidit alto.*” (Liber XII, 885-886) “Părea un tânăr voievod / Cu păr de aur moale, / Un vânăț giulgi se-ncheie nod / Pe umerele goale.” (Mihai Eminescu, *Luceafărul*).

Într-un capitol intitulat “Citatul omagial” din lucrarea sa, *Eminesciense*, G.I. Tohăneanu arată că în creația unui scriitor poate fi deslușit un sentiment de venerație și de cinstire față de alți poeți de frunte, “prin însușirea și reluarea unor vocabule, forme gramaticale sau chiar îmbinări din recuzita limbajului poetic al vremii”⁹. Faptul este confirmat cu prisosință și în traducerea *Eneidei* datorate profesorului Tohăneanu.

Bibliografie selectivă:

- Iakobson, Roman, 1959. *On linguistic aspects of translation*, in R. A. Brower (ed.) *On Translation*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kohn, Ioan, 1983. *Virtuțile compensatorii ale limbii române în traducere*, București, Editura Facla, Timișoara.
- Nida, E. A., Taber, C. R., 1969. *The Theory and Practice of Translation*, Leiden.
- Idem, 1975. *Language Structure and Translation: Essays* - Stanford University Press.
- Idem, 2004. *Traducerea sensurilor (Traducerea: posibilă și imposibilă)*, Studiu introductiv, interviu, traducere și note de Rodica Dimitriu, Iași, Institutul European.
- Petrescu, Ioana M., 1998. *Eminescu și mutațiile poeziei românești*, București, Editura Viitorul Românesc.
- Ricoeur, Paul, 2005. *Despre traducere*, Traducere și studiu introductiv de Magda Jeanrenaud, Iași, Polirom.
- Steiner, George, 1983. *După Babel (Aspecte ale limbii și traducerii)*, trad. de Valentin Negoită și Stefan Avădanei, prefață de Stefan Avădanei, București, Editura Univers.
- Tohăneanu, G. I., 1986. *Antologie vergiliană cu comentarii*, Timișoara, Tipografia Universității din Timișoara.
- Idem, 1986. *Cuvinte românești*, Timișoara, Editura Facla.
- Idem, 1998. “*Viața lumii” cuvintelor / vechi și nou din latină*, Timișoara, Editura Augusta.
- Vergilius Maro, Publius, 1994. *Eneida*, prefață și traducere de G.I. Tohăneanu, note și comentarii de Ioan Leric, Timișoara, Editura Antib.
- Virgil, 1999. *Eclogues, Georgics, Aeneid 1-6*, Translated by H. R. Fairclough Revised by G. P. Goold, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England.

⁹ G. I. Tohăneanu, *Eminesciense*, ed. cit., p. 12.